

Пустовіт В. Ю.

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

НАРОДНОПОЕТИЧНІ МОТИВИ В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ»

У статті досліджено народнопоетичні мотиви як праоснову літератури та джерела, що жили письменницький талант І. Нечуя-Левицького під час написання історичного роману «Гетьман Іван Виговський»; проаналізовано творчу своєрідність реалізації письменником історичної тематики, специфіку бачення історичного факту і художнього домислу, майстерність змалювання подій і конкретно-психологічних характеристик. Зазначено, що феноменальність художнього мислення письменника у романах про минулі часи насамперед убачається в оригінальному підході до зображення реальних фактів, зокрема у виборі відповідної тематики, пов'язаної з найцікавішим періодом в історії України – добою Козаччини.

Виявлено, що оригінальність у змалюванні конкретних фактів полягає у тому, що в подіях минулого основну увагу письменник зосередив не на соціальних відносинах, а на морально-естетичних критеріях. Ретроспекції, спогади, сни допомагають автору точніше передати колорит зображуваної доби. З метою зацікавлення читача І. Нечуй-Левицький використав різні форми зачину, зокрема хронікальні, художні. Автор у романі прозаїка постає хроністом, віддаленим у часі від зображуваних фактів, а основою творчої діяльності став документалізм, оскільки написання історичного роману супроводжувалося ґрунтовним вивченням та опрацюванням літописів, фольклорних матеріалів, різних історичних джерел.

Показано, що мистецько-естетичний авторський задум роману забезпечується творчим використанням народнопоетичних мотивів, серед яких вирішальну роль відведено народній символіці, вірі, обов'язку, лицарській честі, незламності козацького духу, пошані до гетьманства. У зміст введено широкий спектр фольклорних засобів, презентовано їжу, прислів'я, приказки, народні пісні, дитячі ігри, побажання, прокльони. Мовностилістичні засоби, як-от метафори, порівняння, перифрази, епітети, звертання, голосіння, фразеологічні звороти, ґрунтовані переважно на фольклорній основі, містять сталі елементи народнопоетичної спадщини.

Ключові слова: історичний роман, письменник, контекст, фольклор, народнопоетичні мотиви.

Постановка проблеми. Важливим етапом національної літератури стала історична проза другої половини XIX ст., передусім представлена творами М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, М. Костомарова, Д. Мордовця. У романах і повістях, присвячених національному минулому, показано людину та суспільство у взаємозв'язку з історією, її суперечностями та складною проблематикою. З огляду на тісний взаємозв'язок фольклору з літературою актуальним для наукового пошуку є виокремлення народнопоетичних мотивів у структурі історичного роману. Цінність такого матеріалу полягає у систематизації зразків фольклору як джерела для написання твору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом у науковому просторі спостерігаємо актуалізацію інтересу дослідників до історичного минулого України. Так, у наукових розвідках О. Поди, А. Калинчук, В. Братко, Н. Білоус, М. Забарного, Г. Насмінчук та ін. досліджено

особливості відображення історичного матеріалу в розрізі художнього бачення письменника.

Порушена проблема не є новою, аспект взаємозв'язку фольклору та літератури завжди перебував у полі зору науковців. Так, наприклад, фольклоризм давньої української літератури був об'єктом наукових студій М. Возняка, М. Гриця, О. Мишанича та ін. Згодом передшешенківський період досліджували О. Гончар, П. Іванишин, Н. Пластун, Ж. Янковська та ін. XX століття позначене працями О. Вертій, О. Дей, Т. Комаринець, Р. Марків та ін.

Серед дисертацій варто згадати дослідження Жанни Янковської «Фольклоризм української літературної прози доби романтизму» (Львів, 2017). Авторка вивчає основні етапи вивчення взаємозв'язків української літературної прози доби романтизму з усною словесністю; уперше висвітлює теоретико-методологічні засади та класифікаційні характеристики понятійної категорії

«фольклоризм літератури». На прикладі творчості М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Ганни Барвінок, М. Шашкевича, О. Стороженка, П. Куліша та інших письменників ХІХ ст. вивчено форми взаємин літератури зазначеного періоду із фольклором.

Трапляються поодинокі наукові розвідки, як-от П. Новікова «Фольклоризм творчості Олесь Гончара як об'єкт дослідження» [2], де авторка доводить, що «творчість відомого українського письменника-романіста була, є і буде популярною й актуальною, зокрема, через наявність у ній фольклорного сегмента: фольклорних мотивів і символів, описів народного життя, характеристики суто національних рис характеру головних героїв та історичних подій».

У статті Я. Погонєць «Етапи фольклорно-літературної контамінації» [3] простежується тяглість фольклорно-літературних взаємин від давньої літератури аж до літератури сьогодення.

Однак виявлення, класифікація і значення народнопоетичних мотивів в історичному романі нами розглядається вперше.

Постановка завдання. З огляду на тісний взаємозв'язок фольклору з літературою вважаємо за необхідне виявити народнопоетичні мотиви у структурі історичного роману.

Виклад основного матеріалу. Українська історична проза виникла досить давно. Її елементи знаходимо у народних піснях, переказах, життійній літературі, літописах, поемах і драмах про минулі часи.

На початку ХІХ ст. з'явилися перші публікації історичних пісень і дум, зокрема збірники М. Цертелєва, М. Максимовича. Така зацікавленість історією народу була пов'язана передусім зі становленням романтизму, для якого притаманним було звернення до історичних подій. У 30-ті рр. ХІХ ст. простежувався розвиток етнографії, історіографії, з'явилися нариси з історії України Д. Бантиш-Каменського, науково-історичні розвідки О. Бодяньського, М. Костомарова, П. Куліша, «Історія Русів», перевидавалися літописи. Усе це стало поштовхом для відтворення історичного минулого у художній літературі. Слід згадати твори П. Білецького-Носенка, Є. Гребінки, М. Гоголя, О. Кузьмича, П. Куліша, М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, О. Левицького, А. Кашенка та ін. Такі праці здебільшого були спробами інтерпретації давніх подій, пов'язаних із рухом народних мас («Гайдамаки» Т. Шевченка, «Чорна рада» П. Куліша).

Звернення письменників до історії зумовлювалося самим життям українського народу. Особливу

увагу автори приділяли тим періодам, коли Україна була незалежною чи автономною державою, тим самим протиставляючи їх сучасному стану.

Народнопоетичні елементи міцно увійшли до структури історичних романів із метою відображення достовірності художнього твору, наближення його до народу. Національно-культурна інформація, прихована у фольклорних джерелах, була надійним підґрунтям для створення творів про минуле України. Стосується це і досліджуваного нами роману.

Перше, що впадає око і зацікавлює дослідника, – це опис різноманітної, щедрої української традиційної їжі.

Із перших сторінок роману перед нами простий сніданок Митрополита: «Була ще рання година. Митрополит тільки що поснідав. На столі на олив'яних полумисках лежали недоїдки редьки та смажені на сковороді кружалки квашених буряків, обсипаних борошном» [1, с. 69]. Розуміючи політичну ситуацію та дотримуючись дипломатичного протоколу, для делегації планують інше меню: «нагодую їх не редькою та смаженими буряками, а доброю дніпровою рибою. Це я повинен вчинити як митрополит, – обізвався владика на прощанні» [1, с. 72]. Обід хоч і був рибний, але їстівний і різноманітний: «Чимсь закушували після горілки,.. здається, був кав'яр, а там далі був борщ з карасями, а потім... я вже й лік погубив тим потравам, бо обід був довгий, як літній день. Мені аж обридло сидіти за столом» [1, с. 76]. Про тривалість гетьманських і державних обідів свідчать історичні джерела, що було нормою, своєрідним етикетом.

Цікаво, що перелік страв, їх приготування і подача значно різнилися від простого козацтва і польського панства, козацької старшини й гетьманства. Культура харчування регламентувала вживання посуду та приборів, вишуканого оздоблення їдальні відповідно до соціального стану мешканців. Усі описи подано на контрасті споживання, обслуговування, приготування їжі простими козаками та гетьманщиною.

Панські кухарі використовували для підвищення смакових якостей продуктів різноманітні приправи, спеції та соуси. Особливо модним було додавання меду, цукру, родзинок до м'ясних і рибних страв. Знаходимо це і в історичному творі: «Сьогодні вранці я сиділа коло вікна, а митрополитський кухар ніс з торжка такого здоровецького коропа, що хвіст волікся по снігу. Іване Остаповичу! чим був начинений той короп? Чи рижом та грибами, чи рижом та родзинками? – обізвалася цікава Катерина.

– Їй же богу, сестро, не пам'ятаю! Чимсь був начинений, але чи гречаною кашею, чи рижом з грибами, чи половиною та клоччям, цього не пригадаю, – сказав Виговський осміхаючись» [1, с. 77].

Більш стриманим постає обід козацької старшини: «Незабаром наймичка накрила стіл простою сільською скатертю з червоними перетичками, а Катерина внесла полумисок з пирогами, а другий – з сметаною, поставила тарілку холодної смаженої риби і вийняла з шафи чудернацького синього здорового ведмеда з старим медом і трохи меншого – з горілкою – лева, котрий якийсь приміркувався зіпнутись на задні лапи і стояти на хвості. Увійшов і Данило Виговський та старий батько Євстафій. Усі посідали за стіл. Чоловіки випили по здоровій чарці горілки; і пироги з сметаною, і риба щезли з полумисків доостанку. Старий батько Івана Виговського, як хазяїн, поналивав зелені здорові чарки пахучим медом. В світлиці запахло пасікою, бджолами та щільниками. Тітка Павловська кружляла мед таки добре, Олеся випила один кухлик і більш не схотіла. Усі були веселі, усі розговорились» [1, с. 86].

Особливе місце в українській кухні належало напоям, які виготовлялися власноруч. Різноманітність асортименту вражає: «Павловська одчинила дверці пічурок: там з'явився цілий скляний звіринець. Через руки тітки Якилини звідтіль почали виходити, неначе з Ноевого ковчега, усякі звірі: сині ведмеді, зелені леви, якісь міфічні чудернацькі крокодили чи ящірки з лапами, а далі виліз з пічурки якийсь здоровий вишневий змії з товстим пузом і з тонким хвостом, закрученим, неначе бублик. Змії був повний вишнівки. Ті звірі з настойками, наливками та медами розлізлись скрізь по столі, неначе череда в полі. З'явилися пісні пироги з гречаною кашею та з грибами, борщ з карасями, а потім стіл аж захряс під варениками, мнишиками в сметані, пампушками, шуликами з маком та медом і маковниками» [1, с. 91].

Культура харчування регламентувала вживання посуду та приборів, вишуканого оздоблення їдальні відповідно до соціального стану мешканців. Так, у князя: «Столова кімната була довгенька, узька й тісна, як були тісні усі кімнати в старинному палаці. Стіл був вже накритий» [1, с. 126], багатством вирізнялися покої гетьмана Хмельницького: «Просторні світлиці покійника Богдана були розкішно убрані й вимальовані усякими арабесками. На дверях були намальовані картини з давньої священної історії. На полицях блищали рядки дорогого срібного й золотого посуду: полумисків, блюд, усяких кубків та здо-

рових пугарів. Все в світлицях було поновлено, вичищено, вибілено» [1, с. 188]. Гетьмани купували посуд у Чехії та Німеччині. Відомо про срібний сервіз гетьмана Самойловича, який Іван Мазепа використовував не лише на бенкетах козацької старшини, але й вивіз із собою на еміграцію. Козацька старшина купувала посуд, кухлі та чарки у Німеччині та Польщі, з яких особливо популярними були вироби гданських майстрів. Наприклад, лубенський полковник Леонтій Свічка мав кухню майстра Йогана Роде II, а київський полковник Костянтин Мокієвський володів парними кубками майстра Натанаела Шлаубіца.

Автор із етнографічною точністю описує процеси приготування їжі та споживання українських страв. Письменник використовував рецепти приготування суто українських страв і пов'язаних із цим звичаїв: випікання короваю й зустріч гостей із хлібом і сіллю, процес приготування борщу, варенухи, плачинди. Особливе місце відведено опису оформлення парадної їдальні у панських палацах, сервіровці столу й етикету під час великих святкових бенкетів.

До народнопоетичних засобів відносимо опис народної гри ціці-баба. Гра передає не лише зовнішній аспект життя, а й внутрішню сутність розкнутості, свободи. Різноманітність ігор свідчить, що вони були не просто виявом побуту, а мали ще з давніх-давен певне світоглядне значення, бо символізували відвагу, мужність, кмітливості, спритність хоробрість тощо. «Почали вибирати ціці-бабу. Всі покладали пальці на стіл перед гетьманшею. Христина приказувала, тикаючи по кожному пальці і промовляючи:

– Котилося торба з великого горба, а в тій торбі книш-паляниця, хто ввіймає, тому доведеться жмуриться» [1, с. 224]. Таке уведення свідчить про близькість козацтва до простого народу. Таку ж функцію виконують і лайки:

– «Дурню ти! Щеня! Як дам тобі по морді оцим держалном, то твоя морда стане плисковата!» [1, с. 308]. Подібну функцію згідно з народним уявленням мали і прокльони:

– «Душогуби! Льотри! прокляти схізматики! лиходії! бодай вам добра не було! – виривались прокльони слідком козакам з натовпу. – Ви нас скривдили! Бодай вашому гетьманові Богданові земля лягла залізом на домовину! Прокляті! ви нас скривдили, нас, дітей України, українського роду, української крові!» [1, с. 272].

Протилежним до прокльонів є побажання на добро, які мають народну традицію і символіку. У шляхтичів, наприклад, немає звичаю зустрічати

хлібом-сіллю і цілувати хліб, тому Ганна Хмельницька, дотримуючись традиції зустрічі дорогих гостей, подала ще теплий хліб гетьманші зі словами: «Пошли тобі, Боже, на новому місці щастя на вік довгий, щоб ти була здорова, як вода, багата, як земля, і довго процвітала, як квітка. Дай, Боже, щоб ви з Іваном Остаповичем панували довго, жили в щасті та в добрі і діждали онуків та правнуків та ще гетьманували, поки й вашого віку!» [1, с. 193–194].

Голосіння – приклад жанру похоронного обряду, що належить до родинно-обрядового фольклору. Фольклорні традиції, приурочені до поховання померлих, фіксують виконання не лише похоронних голосінь, а й похоронних пісень.

Про особливість голосіння як жанру усної народної творчості зауважував І. Свенціцький на початку ХХ ст. як імпровізації під першим враженням власного горя. З огляду на це вважаємо, що голосіння – аутентичний жанр, оригінальний зразок фольклорної традиції прашурів. Щодо похоронних пісень, то їм притаманні більш усталенні характерні риси, допустимі окремі елементи, які стосуються життя померлої людини. Прикладом такого голосіння у романі є оплакування вбитого парубка: «Ой Боже мій, Боже! Його вбили!

– Милий мій! щастя моє! золото моє! Ой, не кидай же мене, молодой, бо я вмру за тобою! сама собі смерть заподію! – голосила Маринка, припадаючи головою до Зінкових грудей» [1, с. 310].

Письменницька майстерність І. Нечуя-Левицького виявилася у надзвичайному широкому застосуванні тропів, які народилися на фольклорному ґрунті. Першість тут належить народнопоетичним епітетам: «вовки-сіроманці» [1, с. 315], «молода, височенька, поставна, повновиди й біла на виду, як лелія» [1, с. 73], «повні рум'яні уста червоніли на морозі, як листочки троянди» [1, с. 73], «міцний, солодкий сон» [1, с. 130], «рожеві, цупкі, як перли, віка на очі» [1, с. 85], «татарський, степовий, гарячий, як огонь, а прудкий, як вітер» [1, с. 89], «гарний як сонце, русявий та кучерявий, здоровий, рівний станом, рум'яний як яблуко» [1, с. 112].

У народнопоетичній традиції подано сни головних героїв і їх тлумачення саме з позицій усної народної творчості:

– «Що б то віщував цей сон? Чи добре, чи погане? – сказала Катерина голосно.

– Мені здається, що добре, бо як сниться страшний сон, то віщує на добро, а як веселий, то на якесь лихо або на хворобу, – промовив Данило» [1, с. 89].

Українська народна пісня як символ рідного, як згадка про батьківську оселю, материнську ласку, кохану дівчину проходить через увесь роман. Трапляються і цитування пісні, як-от:

– І справді: «поїхав мій міленький, бодай не вернувся», як співають в пісні, – додав Данило Виговський» [1, с. 168];

– Глядіть лишень та стережіться! Не дурно співають в пісні: «Ой дівчина горлиця до козака горнеться», – промовив Беншовський і показав делікатно пальцем на трьох панів [1, с. 202].

Пісня постає і як музичний супровід у праці; так, під час приготування молдавської плачинди співали:

– Я матері догоджу! білу постіль постелю! А ти, серце, ходи! мене вірно люби! – почала тихесенько співати, неначе через зуби, жартівлива Христина» [1, с. 249].

Звичайно, жодна служба у церкві не відбувалася без пісні, адже віра – то є божа любов: «В соборі заспівали «Тебе, Бога, хвалимо». Заспівали усі од щирого серця на радощах дужими головами» [1, с. 279].

І. Нечуй-Левицький щедро використовує скарбницю національного фольклору, бо прислів'я і приказки, народні жарти, дотепні жартівливо-гумористичні вислови сприяють реальному відображенню дійсності. Використані жанри пареміографії підкреслюють життєлюбність простого народу, який на будь-який випадок життя відповідає народною мудрістю: «Не мала баба клопоту та купила собі порося. Оце ж і гетьман купив собі біду, та й за свої гроші, – пожартував Ковалевський» [1, с. 168]; «в цьому ділі – або пан, або пропав!» [1, с. 206]; «їж борщ з грибами – держи язик за зубами!» [1, с. 264]; «Запас біди не чинить» [1, с. 240]; «яблучко недалеко одкочується від яблуні» [1, с. 232].

У звертаннях бачимо народний етикет, шанобливе ставлення до старших, до дівчини, відображення ліричних рис української ментальності: «Ясновельможний гетьмане! Святий владико!» [1, с. 70]; «Олександро Богданівно» [1, с. 70]; «моє серце» [1, с. 109]; «Ти, чарівнице» [1, с. 115]; «Добрідень вам, пане господарю!» [1, с. 132]; «Одчиняй, старий» [1, с. 170]; «серце, Христю» [1, с. 201]; «Старі брати-товариші, і ви, запорожці» [1, с. 292].

Волевиявленню персонажів допомагають розкритися вигуки, які є водночас і засобом експресивності: «Ага-га! догадуюсь!» [1, с. 81] (радість); «Ой Боже, мій!» [1, с. 118] (страх); «Бийте от-так-о-о» [1, с. 308] (завзятість).

І. Нечуй-Левицький постійно відштовхується від фольклорної основи, використовуючи у романі різноманітність епітетів, порівнянь, фразеологізмів, вигуків із метою оціночного та характерологічного розкриття зображуваного.

Висновки і пропозиції. Уживання народнопоетичних мотивів І. Нечуєм-Левицьким у структурі історичного роману «Гетьман Іван Виговський» об'єктивно зумовлено особливостями національного світогляду самого письменника, його зацікавленістю історичною минувшиною. Метафоричність образної системи прози, створення

персоніфікованих картин є одним із аспектів пантеїстичного бачення природи. Відчувається захоплення зорями, деревами тощо. Автор щедро уводить до роману народні пісні, народнорозмовні вислови, фразеологізми, чим і досягається епічна форма оповіді. Письменник зосереджує увагу на побуті, звичаях, віруваннях наших пращурів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми та зумовлює пошук інших актуальних аспектів і напрямів подальшого вивчення народнопоетичного багатства історичної прози українських письменників XIX ст.

Список літератури:

1. Нечуй-Левицький І. Гетьман Іван Виговський : роман. Київ : Наук. думка, 1997.
2. Новікова П. Фольклоризм творчості Олеса Гончара як об'єкт дослідження. *Міфологія і фольклор*. 2015. № 1/2. С. 70–75.
3. Погонєць Я. Етапи фольклорно-літературної контамінації. *Молодий вчений*. № 12 (27). 2015. С. 52–56.
4. Янковська Ж. Фольклоризм української літературної прози доби романтизму : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.01.07, 10.01.01. Київ, 2017. 42 с.

Pustovit V. Yu. FOLK POETIC MOTIVES IN I. NECHUI-LEVYTSKYI'S HISTORICAL NOVEL "HETMAN IVAN VYHOVSKY"

The article studies folk poetic motives as the basis of literature and the sources that nourished the writing talent of I. Nechui-Levytskyi while writing the historical novel "Hetman Ivan Vyhovsky". The work analyses the writer's originality of presenting historical themes, the peculiar vision of historical fact and artistic speculation, the skill of depicting events and specific psychological characteristics. The author notes that the writer's phenomenal artistic thinking in his novels about the past is primarily seen in the original approach to depicting real facts, in particular when choosing the appropriate theme related to the most interesting period in Ukrainian history, namely, the Cossack era.

The paper reveals that the originality of depicting facts is in the writer's focus not on social relations but on moral and aesthetic criteria while describing the events of the past. Retrospectives, memories, dreams help the author to more accurately convey the colour of the depicted era. In order to interest the reader, I. Nechui-Levytskyi used various forms of the beginning, in particular chronic, artistic. The novel's author was a chronicler distant in time from the depicted facts, and the basis of creative activity was documentary, as writing a historical novel was accompanied by a thorough study and elaboration of chronicles, folklore materials, various historical sources.

The study shows that the author's artistic and aesthetic idea of the novel is provided by the creative use of folk poetic motives, among which the decisive role is given to folk symbols, faith, duty, chivalrous honour, indomitable Cossack spirit, respect for the Hetmanate. The novel contains a wide range of folk elements, such as food, proverbs, sayings, folk songs, children's games, wishes, curses. Linguistic means include metaphors, comparisons, periphrases, epithets, forms of address, lamentations, phraseological inversions based mainly on folklore and containing constant elements of folk poetry.

Key words: historical novel, writer, context, folklore, folk poetic motives.